

NIEUWSBRIEF

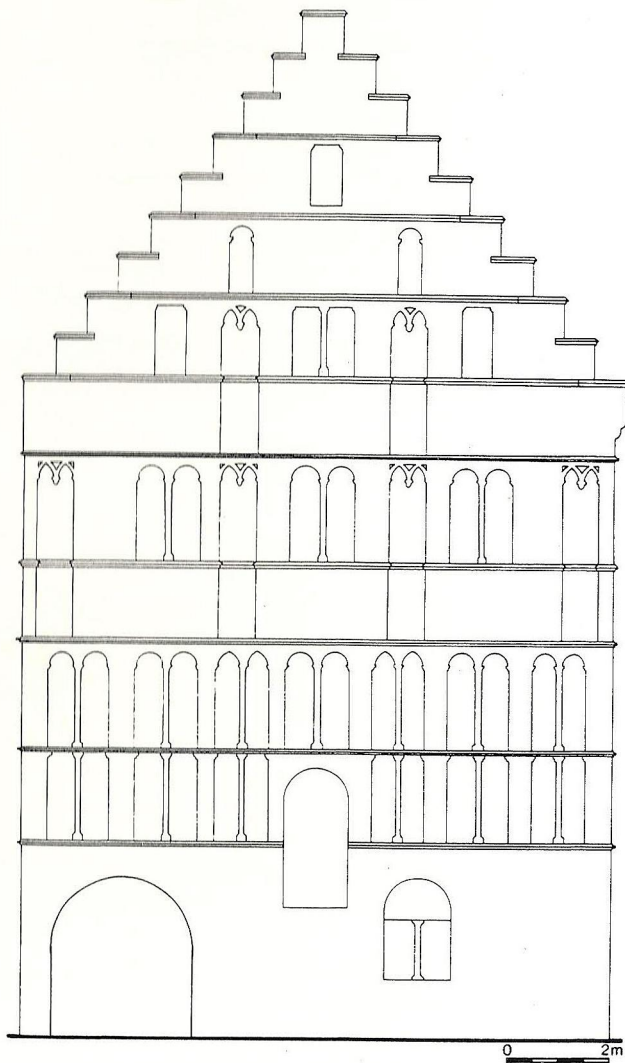
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 5

Maart 1993

Stichting **Bouwhistorie** Nederland

Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht Postbank 273441

Algemeen bestuur: H. Janse (voorzitter)
A.H. van Drunen
B.J.M. Klück
E.M. Kylstra
J.M.H. Penders (onderwijs-coördinator)
D.J. de Vries
D.J.K. Zweers

Dagelijks bestuur: K.J. Steehouwer (vice-voorzitter)
A.H.M. Glaudemans (secretaris)
R.J.W.M. Gruben (penningmeester)

Redactie Nieuwsbrief: H. Janse (eindredactie)
R. Glaudemans
R. Gruben
D. Zweers

Redactieadres: Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-145225

Kopij / reacties: Vóór 15 mei a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Van de redactie

Zoals u ziet heeft de Nieuwsbrief een nieuw jasje gekregen. Eén en ander werd mogelijk door het groeiend aantal donateurs en een dus grotere oplage van de Nieuwsbrief. De redactie hoopt dat dit de aanleiding zal zijn voor donateurs om bijvoorbeeld interessante bouwhistorische 'ontdekkingen' in de vorm van een kleine case-study in de Nieuwsbrief voor vakgenoten te bespreken. Een eerste aanzet daartoe vormt de bijdrage van Everhard Jans over de hallehuizen in Twente.

Ook hopen we in een serie artikelen de situatie met betrekking tot het bouwhistorisch onderzoek in verschillende gemeenten te behandelen. De inhoud van deze bijdragen kan zowel inhoudelijk als beleidsmatig zijn. Deze reeks start hier met een artikel van Dick Visse en Bianca van den Berg over bouwhistorie en archeologie in de gemeente Gouda.

Uiteraard staat de redactie open voor eventuele opmerkingen en/of suggesties met betrekking tot de inhoud van de Nieuwsbrief.

Jaarlijkse contactdag donateurs 1993

Zoals in de vorige Nieuwsbrief al was aangekondigd, vindt de contactdag voor de donateurs van de SBN plaats op zaterdag 8 mei in 's-Hertogenbosch. In samenwerking met de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente aldaar heeft de organisatie een zeer aantrekkelijk programma samen kunnen stellen, waarmee u een goed beeld krijgt van het stadskernonderzoek in deze stad. Zo zal aandacht worden geschonken aan de stand van zaken van het bouwhistorisch onderzoek in de stad, inzicht worden gegeven in de integrale aanpak van het onderzoek en zal de samenwerking tussen verschillende onderzoeksdisciplines worden toegelicht. Dit laatste zal worden geïllustreerd door middel van een case-study van het gebied direct ten noorden van de Sint Jan, waar een bouwhistorisch, een archeologisch en een historisch bronnenonderzoek werd uitgevoerd. Het programma voor 8 mei is als volgt vastgesteld:

09.30 u. Ontvangst met koffie in de oude St. Jacobskerk.
10.00 u. Herman Janse: "Twee jaar SBN, terugblik en toekomstplannen".

- 10.20 u. Harrie Boekwijt: "De Bossche historie en de bouwhistorie".
 10.40 u. koffiepauze
 11.00 u. Ad van Drunen: "Het bouwblokkenonderzoek in 's-Hertogenbosch; de integrale aanpak van het bouwhistorisch onderzoek".
 12.00 u. Dingenus van de Vrie: "Het archeologisch onderzoek op het kerkhof van de St. Jan; verkaveling en vroeg stedelijk bouwen".
 12.30 u. lunch
 13.30 u. Ester Vink: "Mens en goed ten noorden van de St. Jan; het historisch onderzoek".
 13.45 u. Ronald Glaudemans: "Bouwen en wonen in de schaduw van de St. Jan; bouwhistorisch onderzoek in de huizen op de hoek van de Hinthamerstraat en de Torenstraat".
 14.45 u. pauze
 15.00 u. Korte wandeling, onder deskundige leiding, langs een aantal bouwblokken die eerder op de dag aan de orde zijn geweest.
 17.00 u. Terug in de oude St. Jacobskerk, gelegenheid tot napraten en het nuttigen van een versnapering.
 18.00 u. sluiting

De kosten van de dag zijn f. 25,- voor donateurs en f. 50,- voor niet-donateurs. Hierbij zijn de koffie en een eenvoudige lunch inbegrepen. Voor aanmelding dient u de aanmeldingsstrook bij de uitnodigingsbrief op te sturen en het verschuldigde bedrag (vóór 26 april) over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht, o.v.v. "contactdag 1993". De dag vindt plaats in de lezingenzaal van het gebouw van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst, Bethaniëstraat 4, 's-Hertogenbosch (info: 073-145225).

Cursus "Inleiding in de bouwhistorie"

De bouwhistorie mag zich verheugen over een toenemende belangstelling. Voor het vak 'bouwhistoricus' bestaat echter nog geen opleiding. De SBN wil in de toekomst voorzien in die behoefte door een gedegen opleiding op te zetten. Omdat een dergelijk project een lange en intensieve voorbereiding

vraagt, wil de SBN de vele belangstellenden toch alvast de kans geven om wat meer over het vak te horen. De korte cursus 'inleiding in de bouwhistorie' is dus nog geen beroepsopleiding; deze toont veeleer aan op hoeveel gebieden er wat te leren valt voor men zich werkelijk bouwhistoricus kan noemen.

In afwijking van wat in de vooraankondiging in Nieuwsbrief 4 vermeld was, zal de cursus gehouden worden van **13 oktober tot en met 8 december 1993** in de Academie van Bouwkunst te Amsterdam. De bijeenkomsten worden steeds gehouden op woensdagmiddag van 13.00 tot 17.00 uur. Het cursusgeld bedraagt f. 800,-.

Het voorlopige programma is als volgt:

<u>datum</u>	<u>docent</u>	<u>onderwerp</u>
13 okt.	K.J. Steehouwer H. Janse Chr. Kolman H. Janse	<i>Algemene inleiding. Bouwen in het verleden. Structuur van het bouwbedrijf. Rondleiding door het gebouw.</i>
20 okt.	D.J. de Vries H. Janse	<i>Materialen: hout. Materialen: natuursteen.</i>
27 okt.	D.J.K. Zweers H. Janse	<i>Materialen: baksteen, mortel, pleister, muurafwerking. Materialen: glas, glas-in-lood.</i>
3 nov.	D.J. de Vries D.J.K. Zweers	<i>Constructies: hout. Constructies: metselen.</i>
10 nov.	D.J. de Vries A. den Ouden	<i>Constructies: dakbedekking. Constructies: ijzer.</i>
17 nov.	B.J.M. Klück E.L. van Olst / SHBO	<i>Het woonhuis. Landelijke gebouwen.</i>
24 nov.	H. Janse A.H. van Drunen	<i>Vensters. Trappen.</i>

	B.J.M. Klück	<i>Stookplaatsen.</i>
1 dec.	W. Haakma Wagenaar	<i>Afwerkingen: kleur, schilderijen.</i>
	A.H. van Drunen	<i>Onderzoek.</i>
8 dec.	H. Janse	<i>Excursie.</i>

Hoewel te verwachten valt dat er meer aanmeldingen komen dan er cursisten geplaatst kunnen worden, is een herhaling niet waarschijnlijk. Het einddoel is immers niet deze cursus, maar de definitieve opleiding en aan de ontwikkeling daarvan wordt de voorrang gegeven. Voor de cursus is er een 40-tal plaatsen. De volgorde van binnenkomst van de aanmeldingen bepaalt de plaatsing; begunstigers van de SBN hebben voorrang.

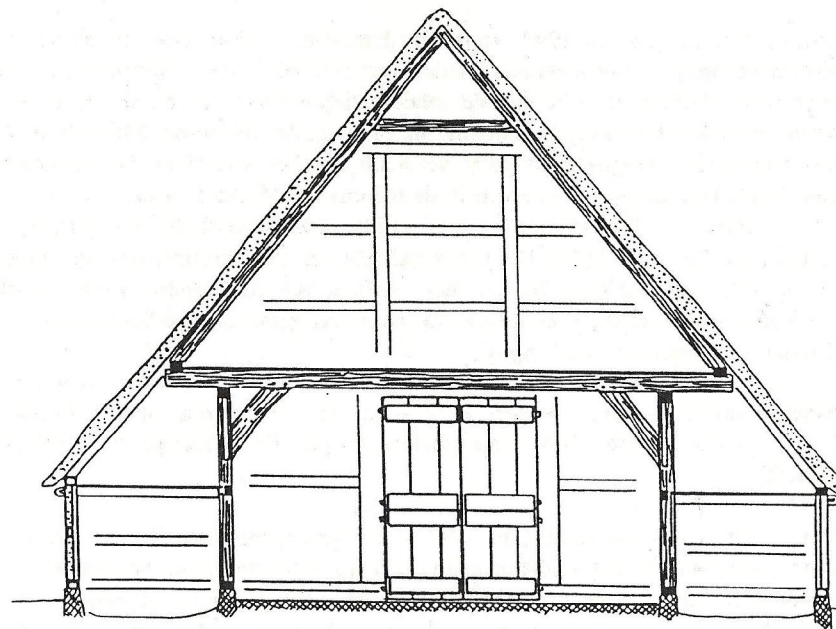
Aanmelding kan voor donateurs gebeuren door overmaking van f. 100,- (inschrijfgeld) op postgiro 6494333 t.n.v. SBN-onderwijs te Utrecht onder vermelding van "cursus Inleiding Bouwhistorie". Het resterende bedrag (f. 700,-) dient te zijn voldaan vóór 1 september 1993.

Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot de onderwijs-coördinator van de SBN, p/a Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht (tel. 030-310743).

Jean Penders

Hallehuizen met voetbalken (Dachbalken) in Overijssel

Tijdens een verkenning in het kader van een opmeetproject voor de Twente Academie te Enschede, i.s.m. de Stichting Historische Kring Losser, ontdekte ik in april 1991 een in bouwvallige staat verkerend hallehuis; het erve Kraesgenberg in de Veldzijde onder Losser, Denekamper Dijk 50, niet ver van de Duitse grens (Graafschap Bentheim). De linker buitenstijlruimte lag geheel open en zodoende was het 'gebonden systeem' van staanders met daaraan gekoppelde gebintplaten goed zichtbaar. Daarop stonden dan, in de dwarsas, als bekronend onderdeel eikehouten sporen¹. Deze sporen staan in één verti-

Afb. 1. Dwarsdoorsnede door het bedrijfsgedeelte van de erve Kraesgenberg, Losser (D. Maschmeyer 1992).

kale lijn met de staanders. Dirk Jan de Vries heeft in een belangrijke en baanbrekende studie over middeleeuwse boerderij-plattegronden en de oudste bekende kapconstructies² de term voetbalk ingevoerd als verantwoorde Nederlandse vertaling voor de sinds Josef Schepers³ befaamd geworden Duitse vakterm 'Dachbalken'.

Eerstgenoemde toonde aan dat de voetbalk ouder moet zijn dan de ankerbalk. Omdat alleen Frank van der Waard (R.U. Groningen) al bij Drentse hallehuizen de voetbalk ontdekt heeft, komt deze nieuwe term nog niet voor in de 10 jaar oude lijst van officiële boerderijtermen van de SHBO te Arnhem.

Het als los hoes gebouwde erve Kraesgenberg telde 9 gebinten, met gebintvakken van 2,15 m. Het 'oonderschoer' (nis met teruggeplaatste inrijdeuren in de middenas van het bedrijfsgedeelte) werd in de 18de eeuw toegevoegd. In 1991 maakte ik zelf een voorlopige opmeting, terwijl Dietrich Maschmeyer (Marl-Nordhorn) vanuit zijn grote kennis van verwante Bent-

heimse boerderijen in 1992 voor de gemeente Losser een degelijke en uitvoerige opmeting in meerdere bladen vervaardigde⁴. De nokhoogte van het erve Kraesgenberg is 9,30 m, de totale huisbreedte is 13,80 m. Het erve wordt als keuterboerderij al genoemd in 1475, onder de naam 'Krasenborch'. Het verpondingenregister uit 1601 vermeldt dat het erve door de heersende pest woest lag, zoals zovele erven in de toenmalige Marke Losser.

Tijdens het Twaalfjarig bestand (1609 -1621) werd de boerderij herbouwd, en wel rond 1610. Dit geschiedde na een noodholting van de Marke Losser. De datering rond 1610 is het resultaat van een dendrochronologisch onderzoek door Erhard Pressler van de Interessengemeinschaft Bauernhaus uit Gersten (ten noorden van Lingen).

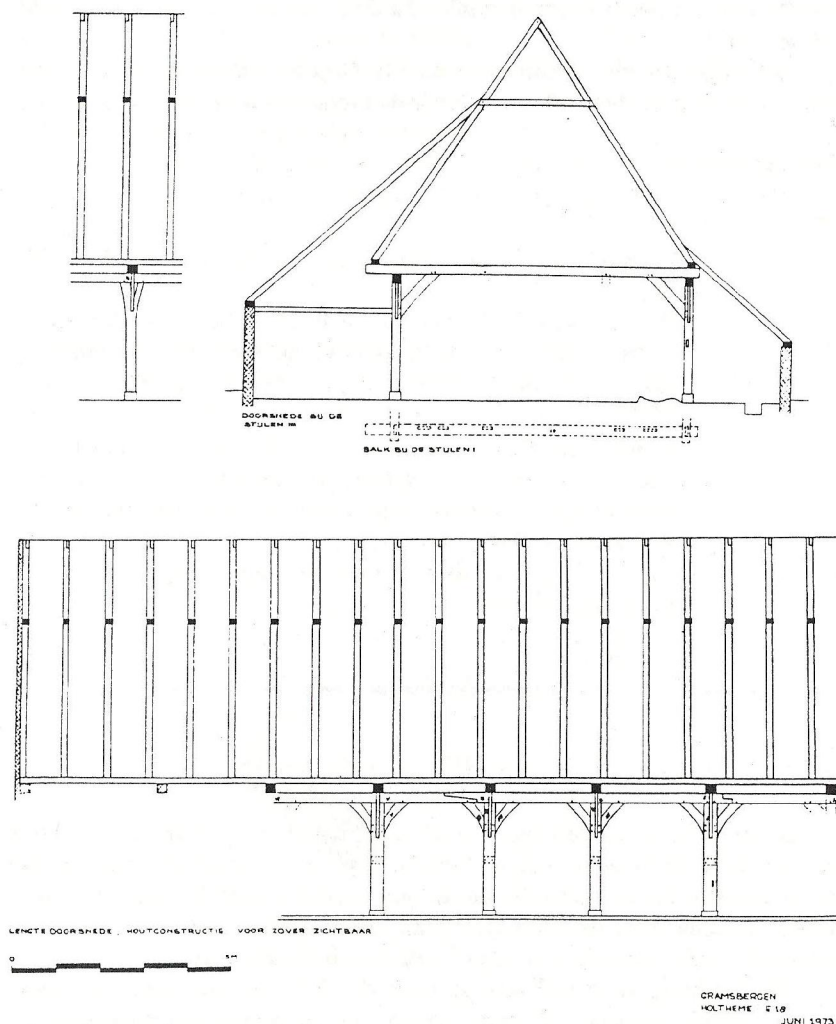
Interessant zijn de achter de huidige hilde zichtbare consoles met twee concave inzwenkingen, die sterk herinneren aan exemplaren uit de Munsterlandse plaats Burgsteinfurt (onderzoekingen van Fred Kaspar en Andreas Eiyneck).

Interessant is ook de vondst, in 1987, door bovengenoemde Erhard Pressler van voetbalken in het oudst bekende Twents/Munsterlandse boerenhuis, te weten een huis precies op de Nederlands-Duitse grens bij de douanepost Tiekerhook in Gronau. Zijn dendrochronologisch onderzoek heeft een datering rond 1509 opgeleverd.

Kern van de zaak is, dat het hier gaat om een 100 jaar ouder gebint met voetbalk in dit grensgebied. Bij dit 'grensgeval' in Overdinkel/Gronau (de staatsgrens loopt dwars door het huis!) bezaten de vakwerkvakken van het exterieur vullingen van staande eikehouten planken, een duidelijk middeleeuws kenmerk, bekend van een 14de-eeuws huis op de Kommende in Burgsteinfurt. Helaas is de opmeting van dit huis nog niet gereed voor publikatie.

Als 'dritte im Bunde' noem ik het hallehuis Holthem E 18, gemeente Gramsbergen (de Vechtstreek, maar toch slechts 100 m van de Duitse grens). Het werd al in 1973 ontdekt en opgemeten door Ab Warffemius van de RDMZ. Het bezit eveneens voetbalken. Laatstgenoemde term lijkt me een goed Nederlands synoniem voor het germanisme 'dakbalk'. Dirk Jan de Vries noemt de 'dachbalken'-constructie (voetbalk) bij voorkeur 'een (Duitse) constructie met langsgebinten'⁵.

Het huis is 18,20 m lang, telt 8 gebinten met gebintvakken van 2,30 m, de huisbreedte was oorspronkelijk 11,30 m. De linker buitenstijlruimte is later gewijzigd. De nokhoogte van dit hallehuis met voetbalken bedraagt 8,70

Afb. 2. Opmeting boerderij Holthème E 18 bij Gramsbergen (opmeting en tekening A. Warffemius RDMZ, 1973).

m, de afstand deelopervlak - onderzijde voetbalk is 2,80 m. Er is dringend behoefte aan een dendrochronologische datering van dit voor Overijssel zeldzame gebint.

Het blijkt dat de voetbalkconstructie in Oost-Nederland grensoverschrijdend was in de periode 1500 -1650 (vóór de vrede van Münster).

Everhard Jans

- 1 Vergelijk: H. Hagens, *Boerderijen in Twente* (Utrecht 1992), 90.
- 2 D.J. de Vries, 'Middeleeuwse boerderijplattegronden en de oudst bekende kapconstructies. Vraagtekens bij het onderzoek naar vroege draagconstructies', in: *Jaarverslag SHBO 1983*, 45-62.
- 3 J. Schepers, *Das Bauernhaus in Nordwestdeutschland* (Bielefeld 1978), 162 e.v., verder: G. Eitzen, *Bauernhäuser in Mitteleuropa, Aufmasse und Publikationen* (Sobernheim/Bad Windsheim 1984), 260 e.v.
- 4 Archief Twente Academie, Lasondersingel 129, Enschede.
- 5 Brief van 3-6-1991.

De SBN in actie

De SBN is geen actiegroep avant la lettre uit de jaren zeventig! De Stichting heeft tot doel de bouwhistorie in Nederland te bevorderen. Daarnaast is het een organisatie die de belangen van de praktiserende bouwhistorici behartigt. Meestal kunnen deze doelstellingen samengaan: als er meer bouwhistorisch onderzoek verricht wordt is er meer werk voor bouwhistorici.

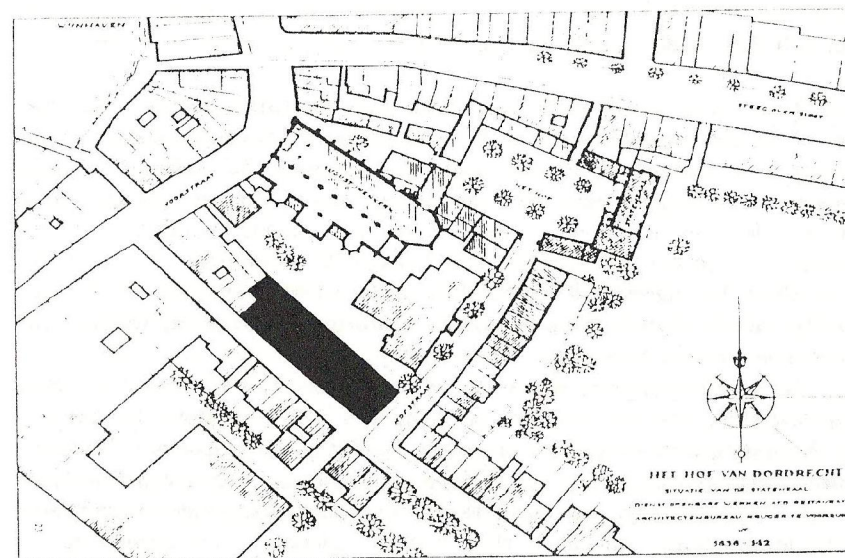
De Stichting voert wel actie in deze zin. Zij wijst bezitters van monumenten, zowel overheden als particulieren, op het belang van onderzoek ter voorbereiding van de bouwplannen. Zodra deze acties echter tot gevolg hebben dat er adviezen gevraagd worden voor de keuze van een onderzoeksburo moet de SBN terughoudend zijn.

Een werkgroep van de SBN heeft om willekeur te voorkomen algemene richtlijnen opgesteld voor bouwhistorisch onderzoek (zie Nieuwsbrief 1, 1992), want het is van het grootste belang dat opdrachtgevers weten welke waar ze voor hun geld krijgen. Ook voor praktiserende bouwhistorici, op zeker moment elkaars concurrenten, is het goed te weten waaraan zij toe zijn. De SBN wil wildgroei in het vak voorkomen.

De afgelopen tijd heeft de Stichting twee brieven geschreven over bouwhistorisch belangrijke complexen, die deels gesloopt of ingrijpend verbouwd gaan worden.

De Berckepoort te Dordrecht.

Voor dit zeer waardevolle 16de-eeuwse gebouwencomplex, waarin mogelijk een oudere kern aanwezig is, zijn zeer ingrijpende verbouwingsplannen ontworpen. De gemeente Dordrecht is eigenaar van de midden in de oude

Afb. 3. De ligging van de 'Berckepoort' binnen het zogenaamde 'Hof van Dordrecht' (Bron: Heemschut).

stad gelegen gebouwen. Er is een archeologisch vooronderzoek(je) uitgevoerd en er zijn enkele bouwhistorische waarnemingen verricht. Van diepgaand onderzoek is echter geen sprake geweest.

De provinciale commissie van de Bond Heemschut heeft ondergetekend en enkele andere onderzoekers gevraagd om de gemeente in een brief op het belang van een bouwhistorisch onderzoek te wijzen. Dit verzoek had te maken met een bezwaarschriftprocedure. Door de Raad van State is inmiddels de vergunningaanvraag stopgezet.

Omdat het hier om een bouwhistorisch belang in bredere zin gaat, heb ik in overleg met het dagelijks bestuur van de SBN algemene richtlijnen opgesteld waaraan het bouwhistorisch onderzoek van de Berckepoort zou moeten voldoen. In een gesprek met de gemeentelijke monumentenzorgambtenaren zijn de richtlijnen toegelicht en nader geconcretiseerd.

Momenteel wordt een bouwhistorisch onderzoek, gecombineerd met een aanvullend archeologisch onderzoek, ambtelijk voorbereid.

Het Joh. Enschedé-complex te Haarlem.

Een tweede actie van de SBN vond plaats naar aanleiding van de voorgenomen sloop van de gebouwen van de drukkerij Joh. Enschedé, vlak achter de Bavokerk in het hart van de stad. Het gedeelte van de bebouwing dat op de rijksmonumentenlijst staat, blijft behouden, evenals enige gemeentelijke monumenten met fraaie interieurs. De rest zal gesloopt worden en plaats maken voor een zeer diepe parkeerkelder, kantoren en woningen.

Door de gemeentelijk bouwhistoricus, Bart Uittenhout, zijn ter voorbereiding van de plannen bouwhistorische waarnemingen verricht, waarna zijn bevindingen in een rapport zijn samengevat.

Bij een bezoek aan de gebouwen op 8 januari 1993 door een aantal (bestuurs)leden van de SBN, onder leiding van Bart Uittenhout, konden wij zijn bevindingen in grote lijnen onderstrepen. Het gebouwencomplex blijkt, in de ruim twee eeuwen dat de drukkerij er gevestigd was, vele malen verbouwd te zijn. De vele gangetjes, doorbraken, bijgebouwtjes en andere secundaire toevoegingen tonen aan dat er altijd met de beperkte ruimte gewoerd is. Alle inventarisstukken en de installaties zijn verwijderd. Hierdoor is de drukkerij als industrieel-archeologisch onderzoeksobject als verloren te beschouwen. Wel bleken er nog enkele interessante gietijzeren en stalen

constructies aanwezig te zijn, die nader gedocumenteerd zouden moeten worden.

In de huizen aan de Damstraat, die ook sterk zijn verbouwd, kunnen echter nog wel oudere elementen schuilgaan. Deze kunnen bij een bouwhistorische waarneming praktisch niet worden vastgesteld. Gevreesd moet worden dat de bouwhistoricus tijdens de sloop geen tijd en gelegenheid meer krijgt voor een diepgaand onderzoek.

Wat dat betreft verkeert de archeoloog in een betere positie, want in Haarlem is een archeologisch onderzoek in de planning opgenomen. Als de sloopaanemer met zijn werk klaar is, is het gevaar voor instorten en schadeclaims geweken. Het is dan een kwestie van planning om een archeologisch onderzoek mogelijk te maken. Het gemeentebestuur moet daar dan wel het belang van inzien, hetgeen in Haarlem klaarblijkelijk het geval is.

Veel moeilijker ligt dit bij bouwhistorisch onderzoek. Vaak wordt een waarneming als een onderzoek gezien en gaat men er van uit dat een rapport met waardebepaling van de bebouwing tevens een afgeronde bouwhistorische documentatie is. Zo ook in Haarlem.

Aangezien deze situatie veelvuldig voorkomt en de SBN, zoals gezegd, de belangen van de practiserende bouwhistorici behartigt, is er een brief verzonden naar het gemeentebestuur van Haarlem. Hierin is gewezen op die zaken die alsnog voor en tijdens de sloop gedocumenteerd zouden moeten worden.

Tevens is gewezen op de 'missing link' die ontstaat tussen de niet onderzochte gesloopte bebouwing en de wel -archeologisch- onderzochte funderingen hier onder. De resultaten van het archeologisch onderzoek onder de panden aan de Damstraat zullen aanzienlijk in waarde toenemen als ook het bovengrondse bouwbestand wordt onderzocht. De funderingen en bouwsporen zijn beter te interpreteren en er zal een ononderbroken bouwfasenontwikkeling kunnen worden vastgesteld. Zeker in een stad waar zowel een archeoloog als een bouwhistoricus in gemeentelijke dienst zijn, zou een dergelijk gecombineerd onderzoek kunnen worden uitgevoerd.

Ad van Drunen

Bouwhistorisch onderzoek in Nederland (2) Monumentenzorg, archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in de gemeente Gouda

Inleiding

De SBN heeft ons gevraagd een artikel te schrijven over hoe de gemeente Gouda met haar cultuurhistorisch erfgoed omgaat en welke rol archeologisch en bouwhistorisch onderzoek daarbij vervullen.

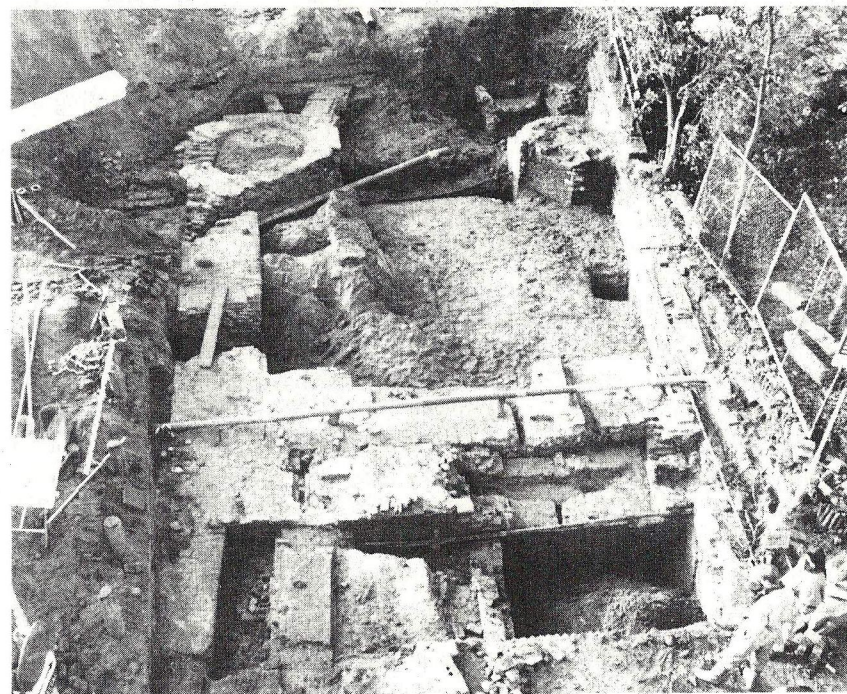
Eerst zal in kort bestek de (bebouwings)geschiedenis van de stad aan de orde komen, vervolgens wat er tot nu toe op het vlak van de monumentenzorg en de archeologie is gebeurd, wat er nog kan worden verbeterd en de conclusies.

Geschiedenis van Gouda

Gouda ontstond in de 12de eeuw in een veengebied, nabij de monding van de Gouwe in de Hollandse IJssel. De nederzetting wordt voor het eerst rond 1140 vermeld, maar in die tijd bevond zich in Bloemendaal, ten noorden van de huidige stad, al een belangrijke nederzetting. Doordat de Gouwe, een veenriviertje dat in de omgeving van Boskoop ontsprong, vóór 1233 werd doorgetrokken tot de Oude Rijn, kwam Gouda ineens aan een belangrijke handelsroute te liggen. Het plaatsje groeide snel en overvleugelde de nederzetting in Bloemendaal. In 1272 kreeg de nederzetting stadsrechten van graaf Floris V en daarmee eigen rechtspraak en zelfbestuur. Met ingang van 1278 nam de kerk in Gouda de rol van parochiekerk van die in Bloemendaal over. In 1306 werd het stadsrecht door de heren van der Goude aangevuld met het recht op tolheffing.

Het ging de stad voor de wind en halverwege de 14de eeuw werd ze uitgebreid tot aan de huidige singels. De stad werd, tengevolge van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, stukje bij beetje ommuurd en de Heren van Gouda lieten aan de haven, naast het tolhuis, een kasteel optrekken. Tegen het einde van de 14de eeuw verkochten diezelfde heren het huidige marktterrein aan de stad. Het ging om een driehoekig perceel moerassige weidegrond dat, met uitzondering van het stadhuis, verder niet mocht worden bebouwd. Op de laatste open gebleven plekken vestigde zich in de late middeleeuwen een tiental kloosters.

De basis van de florerende stedelijke economie werd gevormd door handel en scheepvaart, dankzij de ligging aan de Gouwe, die een schakel was in de belangrijke handelsroute tussen de noordelijke en de zuidelijke Neder-

Afb. 4. Opgraving Rotterdamse Poort, eerste helft 14de eeuw (foto gemeente Gouda 1992).

landen, door de aanwezigheid van het grafelijke tol en door het grote aantal bierbrouwerijen. In de 15de eeuw droeg ook de lakennijverheid bij aan de economische bloei die enkele stadsbranden overleefde. Na een grote economische terugval in de 16de eeuw beleefde Gouda door pijpenfabricage, kaashandel en scheepvaart in de 17de en een deel van de 18de eeuw een tweede bloeiperiode. Een derde periode van voorspoed volgde aan het einde van de 19de eeuw en was te danken aan de spoorwegverbindingen en de vestiging van industrieën.

Aan elk van deze drie bloeiperioden dankt de stad monumentale bouwwerken. Dankzij het gebrek aan financiële middelen bleef Gouda gespaard voor de na-oorlogse saneringen die zoveel andere Nederlandse binnensteden aantastten. Het middeleeuwse straten- en grachtenplan is op enkele dempingen na, nauwelijks gewijzigd en illustreert de ontwikkeling die Hollandse steden doormaakten van de late middeleeuwen tot in de 19de eeuw. Ook gebouwen zijn vaak maar ten dele aangepast aan andere functies of de eigentijdse smaak, waardoor de oude kern in veel gevallen bewaard is gebleven.

Huidige stand van zaken

Vanwege die nog vrijwel intacte bebouwing en plattegrond werd de binnenstad in 1978 door de Minister van CRM als beschermd stadsgezicht aangewezen. Daarbij werden, naast de al bestaande 303 rijksmonumenten, circa 600 panden gekwalificeerd als beeldbepalend.

In 1987 werd door de gemeente Gouda, vooruitlopend op de op handen zijnde decentralisatie van de monumentenzorg, een gemeentelijke Monumentencommissie in het leven geroepen. Deze telde bij een inventarisatie 835 waardevolle panden in de binnenstad en 517 daarbuiten. Daarvan zijn er op dit moment 237 op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Voor de 517 gebouwen uit de periode van de Jongere Bouwkunst buiten de binnenstad moeten de verschillende beschermingsmogelijkheden nog worden onderzocht.

Met de inwerkingtreding van de Monumentenverordening 1990 nam de gemeente tevens de vergunningsbevoegdheid van het Rijk over. Bij de afdeling Stadsvernieuwing/Volkshuisvesting/Monumentenzorg werd in 1990 een aanspreekpunt voor Monumentenzorg en Archeologie gecreëerd. Sinds 1991 verschijnt twee keer per jaar de Nieuwsbrief *"Monumentenzorg en Archeologie in Gouda"*. Met andere woorden: de monumentenzorg nieuwe stijl is in Gouda op de goede weg.

Sinds drie jaar wordt tevens aandacht aan archeologie besteed. In 1990 werd de Archeologische Begeleidingscommissie geïnstalleerd, die de gemeente gevraagd en ongevraagd over archeologische zaken adviseert. Het archeologisch onderzoek en de Archeologische Vereniging Gouda die daarbij een onmisbare rol vervult, kregen daarmee een belangrijke impuls. In de meeste gevallen verricht deze vereniging onder supervisie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en in nauw overleg met de gemeente de kleinere opgravingen. Maar door het toenemende enthousiasme voor de archeologie en door schaalvergroting van het onderzoek worden hogere eisen

gesteld aan de deskundigheid van amateurs en derden. Daardoor ontstaat steeds meer werk en behoefte aan professionalisering. Het werk kan niet allemaal meer door vrijwilligers worden gedaan en er zal een structurele oplossing moeten komen. De archeologie is de laatste jaren de kinderschoenen ontgroeid en uit haar isolement gekomen.

Het bouwhistorisch onderzoek in de huidige zin van het woord heeft tot nu toe wat minder aandacht gekregen binnen de Goudse monumentenzorg. Natuurlijk werden restauraties op een verantwoorde wijze voorbereid, maar het onderzoek zoals dat tegenwoordig door een deel van de SBN-donateurs wordt uitgevoerd, heeft tot nu toe nog vrijwel niet plaatsgevonden.

Schoorvoetend worden op dit moment de eerste schreden op dit terrein gezet. De *"Notitie Waardevolle Interieurs"*, in 1991 vanuit de Monumentencommissie opgesteld en overgenomen door de gemeente, vormde een belangrijk keerpunt in het denken over bouwhistorisch onderzoek. Dit geldt ook voor de *"Notitie Kleur op Monumenten"* die binnenkort in foldervorm zal verschijnen.

Inmiddels zijn binnen Gouda enkele bouwhistorische onderzoeken en waarnemingen verricht: het Kasteel, het Tolhuis, de Patersteeg. Binnenkort zal het gotische pand Westhaven 65 worden aangepakt. Maar het zal duidelijk zijn dat op dit punt nog veel zendingswerk moet worden verricht.

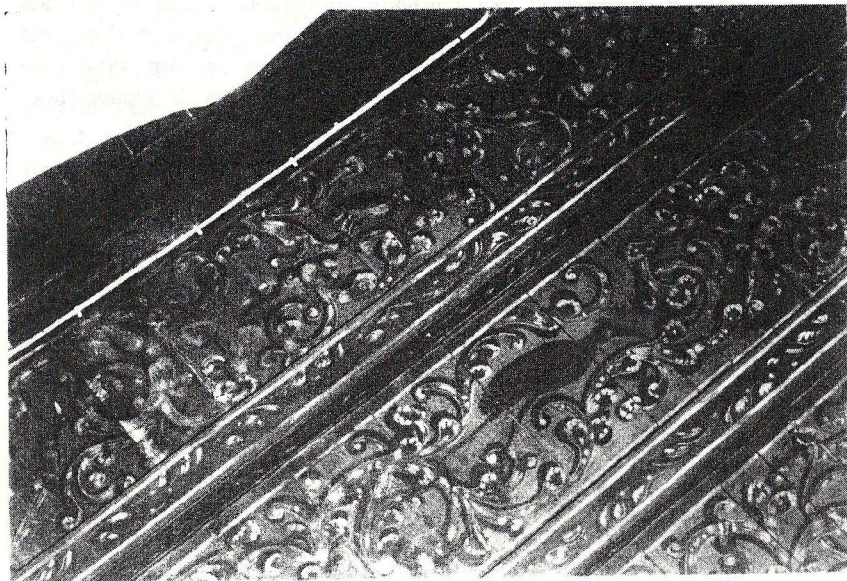
De toekomst van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek

Op korte termijn zal het college van B&W het concept voor een nieuwe Monumentennota bespreken waarin het tot nu toe gevoerde beleid verder zal worden uitgebouwd. De algemene doelstelling van de nota omvat de

'(...) zorg voor behoud en versterking van de historische continuïteit en kwaliteit van Gouda. De zorg daarvoor strekt zich niet alleen uit tot de zichtbare gebouwen en structuren, maar ook tot de onzichtbare, ondergrondse, historische resten, het "bodem-archieff".'

Naast hoofdstukken over de raakvlakken met andere beleidsterreinen en de financiële knelpunten op het gebied van de monumentenzorg, wordt uitvoerig ingegaan op structureel archeologisch en bouwhistorisch onderzoek.

Eén van de belangrijkste onderdelen van de nota is de restauratiefilosofie. Algemeen uitgangspunt daarbij is dat de historiciteit van een gebouw moet worden gerespecteerd zonder dat Gouda verandert in een openluchtmuseum.

Afb. 5. Door Anthony Hendriksz. beschilderd plafond in het pand Westhaven 65 te Gouda, gedateerd 1630 (foto gemeente Gouda 1991).

De functie van een gebouw in de binnenstad is daarbij van groot belang.

De restauratiefilosofie is in een aantal specifieke uitgangspunten verwoord, die worden gehanteerd bij het overleg met particulieren. In die uitgangspunten wordt het belang van bouwhistorisch onderzoek en documentatie van de bestaande situatie nog eens benadrukt.

Een nieuw aspect is het feit dat de particulier meer eigen verantwoordelijkheid krijgt in het restauratieproces. Met ingang van 1 maart 1993 zal de gemeente met particulieren die verbouw- of restauratieplannen hebben, projectovereenkomsten aangaan. Elk plan wordt aan de bovengenoemde restauratieuitgangspunten getoetst. In de overeenkomsten wordt tevens vastgelegd of de particulier (afhankelijk van de werkzaamheden en de aard

van het pand) een bouwhistorisch en/of archeologisch onderzoek moet laten verrichten.

Bij het opstellen van een goed restauratieplan dienen de resultaten van archeologisch, bouw- en kunsthistorisch onderzoek te worden betrokken. Op de plaatsen waar waardevolle onderdelen dreigen te verdwijnen, zullen deze moeten worden onderzocht, geregistreerd en gedocumenteerd.

Voor veel particulieren vormen de kosten van dergelijk onderzoek een hoge drempel. In het geval van rijksmonumenten kan bouwhistorisch onderzoek echter door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voor 100% worden gesubsidieerd. Voor gemeentelijke monumenten kan het onderdeel uitmaken van de subsidiabele kosten en in dat geval kan de subsidie 50% bedragen.

Voor wat betreft het archeologisch onderzoek zal, vooruitlopend op de tenuitvoerlegging van de door Nederland ondertekende Conventie van Malta, op termijn worden overgegaan op het principe dat "de vernietiger betaalt". Op dit moment worden mogelijkheden onderzocht om, bij projecten die de bodem verstoren, middels een verhoging van de legeskosten archeologisch onderzoek te financieren. Tot het echter zover is, zal binnen de gemeente structureel een coördinatiepunt worden ingesteld en zal bij de grotere projecten ad hoc een archeoloog worden ingehuurd. Ook zullen de mogelijkheden van de aanstelling van een (part-time) stadsarcheoloog worden bestudeerd.

Conclusie

We mogen concluderen dat de monumentenzorg nieuw stijl in Gouda op dit moment redelijk goed is geregeld. Maar om aan te sluiten bij de recente ontwikkelingen op dit terrein, wordt nu gewerkt aan een nieuwe monumentennota. In het concept dat op dit moment bij het college van B&W ligt, wordt aandacht besteed aan zowel archeologisch als bouwhistorisch onderzoek. Door het opnemen van onderzoeksvoorwaarden in de projectovereenkomsten, zullen restauratieplannen beter kunnen worden afgewogen en opgesteld.

Tenslotte nog het volgende: niet alleen het formeel regelen van dergelijk onderzoek binnen een gemeente is van belang. Wellicht nog belangrijker is het creëren van een breed draagvlak bij het publiek. Je kunt een onderzoek wel proberen af te dwingen, maar als er geen begrip is voor het hoe en waarom daarvan is de opbrengst nul. Naar buiten toe moet worden uitge-

dragen dat elke inwoner en elke toerist gebaat is bij een hoge kwaliteit van de gebouwde omgeving. Monumentenzorg, met in het verlengde daarvan archeologie en bouwhistorisch onderzoek, kunnen bij het handhaven en versterken van ruimtelijke kwaliteiten een belangrijke rol vervullen.

Daarom zullen we in Gouda met volle kracht verder werken aan de Nieuwsbrieven en bestuderen wat er voor mogelijkheden bestaan op het gebied van onderwijsprojecten, tentoonstellingen en studiedagen.

De inzet van archeologische en historische verenigingen zoals Golda, de Oudheidkundige kring Die Goude en de Stichting Open Monumentendag zijn daarbij onmisbaar. De themaboekjes van de Stichting Open Monumentendag worden elk jaar weer zeer goed verkocht en op de dag zelf wordt de stad gemiddeld door 4.000 à 5.000 bezoekers aangedaan.

Ook het meest recente initiatief op dit vlak wordt door de gemeente zeer toegejuicht: vanuit Golda wordt binnenkort de Stichting SPOOR opgericht. Deze stichting stelt zich het propageren en stimuleren van archeologische en ander oudheidkundige onderzoeken in Gouda en de regio ten doel. De Stichting geeft daartoe publikaties uit waarvan de eerste over het voormalige kasteel van Gouda, binnenkort zal verschijnen.

Dick Visse (coördinator Monumentenzorg)

Bianca van den Berg (beleidsmedewerker Monumentenzorg).

N.B. De "Notitie Waardevolle Interieurs", de Monumentennota, de "Notitie Kleur op Monumenten" en de verschillende Nieuwsbrieven kunnen bij het secretariaat van de afdeling Stadsvernieuwing/Volkshuisvesting/Monumentenzorg worden opgevraagd:

Gemeente Gouda
Afdeling Stadsvernieuwing/Volkshuisvesting/Monumentenzorg
Postbus 1086
2800 BB GOUDA
Tel. 01820-88246

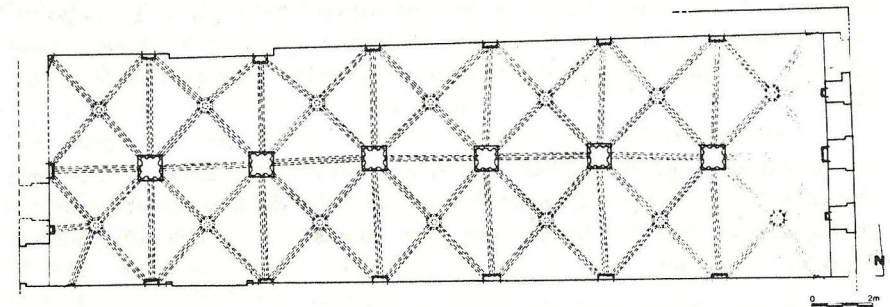
Congres van de Arbeitskreis für Hausforschung in België

Ondanks enkele tegenslagen zal van 7 tot en met 11 juni de 'Tagung' van de AHF plaatsvinden in Vlaanderen, met als zwaartepunt Gent. De tegenslagen waren gelegen in het verongelukken van Patrick Raveschot (dienst monumentenzorg Gent) en een gebrek aan hotelkamers te Gent wegens een medisch congres in dezelfde week. Daarom is nu besloten de voordrachten en overnachtingen in Blankenberge te houden. Hier staan ouderwetse, deftige hotels met voldoende ruimte; sfeervol, tikje vergane glorie en daardoor betaalbaar.

Zoals gebruikelijk zal het congres bestaan uit lezingen en excursies. De Belgische organisatoren zijn: M.C. Laleman (Gent), L. Devliegheer (Brugge/West-Vlaanderen) en P. Maclot (Antwerpen), die voorbeelden van recent bouwhistorisch onderzoek aan woonhuizen zullen tonen. Inhoudelijk zijn de lezingen in twee groepen te splitsen: presentaties van Belgisch onderzoek en voordrachten rond het thema nieuwbouw en herbouw in historiserende vormen. Het laatste onderwerp zal voornamelijk door Duitse sprekers gepresenteerd worden aan de hand van voorbeelden in Frankfurt, Hildesheim, Hannover en het openluchtmuseum Hessenpark.

Daarna en daarnaast gaan er per bus excursies naar Gent, Brugge en Antwerpen en het tussenliggende platteland met o.a. de kloosterschuur van Ter Doest.

De prijs van deelname is voorlopig gesteld op DM 200,- voor leden van de AHF, niet-leden DM 260,-, studenten DM 140,-. Hierin zijn de voordrachten, enkele kleine maaltijden en de excursies begrepen.

Afb. 6. Opmeting kelder Onderbergen 2 te Gent (bron: "Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders" (Brussel 1991).

Het voorlopige programma ziet er als volgt uit:

maandag 7 juni	<i>aanmelding, opening, lezingen over Belgisch onderzoek.</i>
dinsdag 8 juni	<i>ledenvergadering, voordrachten over reconstructies.</i>
woensdag 9 juni	<i>excursies in Gent.</i>
donderdag 10 juni	<i>excursie naar Brugge, Damme en ter Doest met 's-avonds ontvangst in museumboerderij.</i>
vrijdag 11 juni	<i>excursie naar Antwerpen en het land van Waas (resp. met woonhuisinterieurs en boerderijen).</i>

De lezingen, de architectuur en de lokaties zullen voor Nederlanders naar verwachting zeer interessant zijn. Meldt U tijdig aan! Leden van de Arbeitskreis krijgen het programma en de aanmeldingsformulieren thuisgestuurd. Andere belangstellenden kunnen informatie en formulieren krijgen bij:

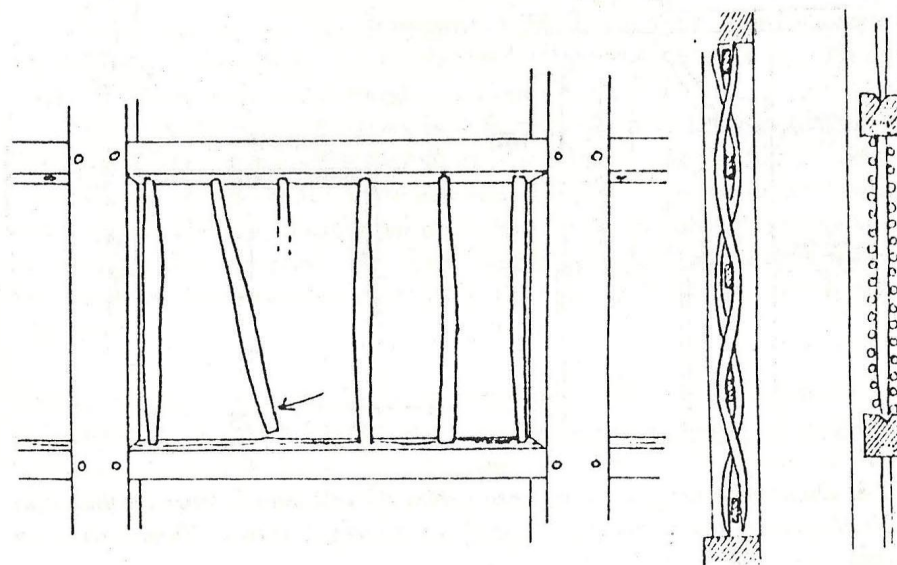
Dirk J. de Vries, RDMZ (03404-83211, liefst op maandagen bellen).

Boekbespreking Boerderijen in Twente

In een zeer fraai uitgegeven boek, met prachtige omslagfoto in kleurendruk, heeft uitgeverij Matrijs te Utrecht de onderzoeken van Herman Hagens (58) over de oude landelijke bouwkunst in zijn geboortestreek Twente gebundeld.

Sinds omstreeks 1956 verkende Hagens, op de fiets, gewapend met fototoestel en notitieblok, het interessante land tussen Dinkel en Regge. Aanvankelijk was hij werkzaam bij het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, later bereikte hij de rang van conservator in het Rijksmuseum Twente te Enschede.

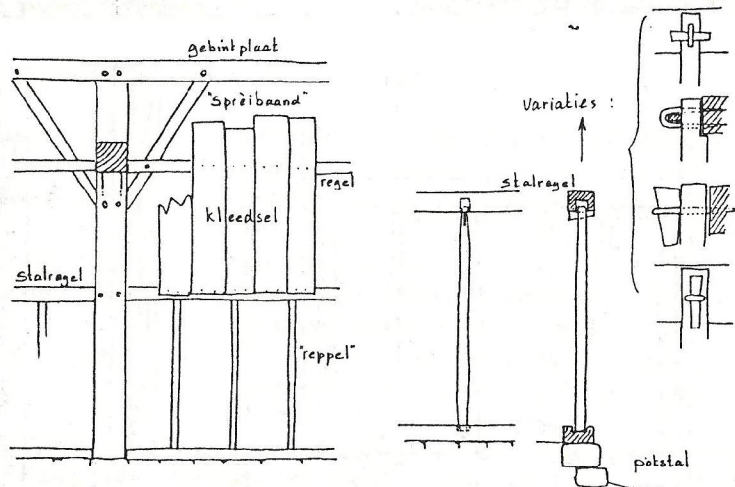
Allereerst gaat hij met behulp van exacte plattegronden en foto's in op de oudste huizen, te beginnen met een exemplaar uit de nieuwe steentijd (ca. 3000 - 2500 voor Christus). Dit huis was tweebeukig, met nokbalkdragers in

Afb. 7. De constructie van een vak met vlechtwerk, aanzicht, boven aanzicht en doorsnede (Bron: "Boerderijen in Twente").

de middenas. Hij memoreert de achterhaalde theorie, waarin werd getracht aan te tonen dat de Twentse Boerderij een (helaas laatste) schakel is in de lange keten van de huisvormontwikkeling. Sinds het baanbrekende overzicht door R.C. Hekker in het tweede deel van 'Duizend jaar bouwen in Nederland' (1957) is bekend dat ook de traditionele boerderij het produkt is van ontwikkeling en landbouwkundige evolutie, vooral sinds 1500. 'Hinken op twee gedachten' is daarom niet meer nodig.

Hagens beschrijft ook, dat na de IJstijd de drieschepige (germanisme: driebeukige) bouwtraditie afgebroken wordt. De Duitse archeoloog Reichmann toonde dit in 1984 reeds aan wat betreft het Westfaalse hallehuis¹. In het boek van Hagens wordt vastgesteld dat het los hoes zich pas in de 12de eeuw ontwikkeld heeft, met ongedeeld interieur en 'verplaatsbaar' gebintwerk met ankerbalkconstructie. Dit driebeukige hallehuis bezat - opzij - tot in de 20ste eeuw 'afkubbingen'.

Afb. 8. Doorsnede ter plaatse van een gebintstijl met details van verschillende verbandsconstructies tussen 'reppel' en stalregel (bron: 'Boerderijen in Twente').

Interessant is ook het hoofdstuk over de boerderij op haar grond: het huis, het erf en de marke (p. 17-43). Voor het eerst na de onderzoeken van historisch geograaf H.J. Keunig worden nauwkeurige kaartjes van flankesdorpen en zwermesnederzettingen gepubliceerd.

Een specialiteit van Hagens is de analyse van de veelzeggende inscripties op de niendeurbogen van Twentse vakwerkboerderijen in stad en dorp, en op het platteland. De oudste niendeur-inscriptie uit 1570 stamt uit Lemselo (verdwenen); de oudst bewaarde is die van het erve Scholten Linde uit 1638 (Volthe, gemeente Weerselo).

Belangwekkend en vruchtbaar is de studie van de 'ligger' van het Stift Weerselo uit 1733, bewaard in het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle. Daaruit blijkt het juiste aantal en de aard der traditionele bijgebouwen op de oude Twentse erven. Ook het begrip 'lijftochtshuis' passeert de revue, als behuizing voor de gepensioneerde boer en boerin. Nieuw is ook de verklaring van 'baovenkamer' als kleinere ruimte voor hetzelfde doel, zijdelings aangebouwd bij de woongevel, als vernieuwing bekend sinds de 18de eeuw. Fraai afgebeeld zijn de gangbare, sterk gevarieerde schuurvormen op het Twentse platteland, die qua grootte ook op de sociale ladder passen.

Instructief is de samenvattende behandeling van kloppeshuizen in vakwerkbouw, waarin de 'geestelijke dochteren' woonden. Ze zijn typerend voor het Rooms Katholieke noordoosten van Twente.

Voor de textielgeschiedenis is belangrijk de nauwkeurige analyse van oude kadastrale minuutplannen van Borne en Almelo, die veel door wevers, spinsters en neringdoenden bewoonde huizen opleverden. Uitstekend worden ook de zgn. 'dubbele' boerderijen behandeld, in dwars- of lengteas door twee of meer families bewoond. Het door Hagens gebezigde begrip 'Dachbalken' kan beter worden vervangen door het in 1973 via de SHBO ingevoerde begrip 'dekbalk'.

Hagens behandelt ook het T-huis in noord en zuidoost Twente. Anders was de situatie in zuidwest Twente, waar invloeden uit de Gelderse Achterhoek voelbaar waren in de bouw. Het dwarshuis van het erve de Meijer in Neede dateert immers al van 1735.

Alleen al door de unieke foto's is dit werk een kunstreisboek voor tochten langs oude Twentse boerderijen geworden, dat wetenschappelijk gezien een ouder werk van Jan Jans ('Landelijke bouwkunst in Oost Nederland') qua detailonderzoek op welkome wijze aanvult. Dat is de grote verdienste van deze scheidende conservator en Twentekenner Herman Hagens, die al eerder tekende voor een hecht doortimmerd standaardwerk over waterradmolens².

Everhard Jans

H. Hagens, *Boerderijen in Twente* (Utrecht 1992), Matrijs.
ISBN 90 5345 0149, prijs f. 49,95.

-
1	Christoph Reichmann, 'Zur Entstehungsgeschichte des Niederdeutschen Hallenhauses', <i>Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde</i> 29 (1984), 31-64.
2	H. Hagens, <i>Molens Mulders Meesters. Negen eeuwen watermolens in de Gelderse Achterhoek</i> (Hengelo 1979).
-

Korstmossen en muurbloempjes

BOLLEN, R.W.L. - 'De ruimtelijke ontwikkeling van het Goudse woonhuis in de late middeleeuwen (1300-1600)', in: N.D.B. Habermehl e.a. (red.), *In de stad van die Goude twee-en-twintigste verzameling bijdragen* (Delft 1992), 45-68.

GOOIJER, A. de en P. van TRAA - 'Bouwhistorisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex', in: *Van Boerenerf tot Bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen* (Groningen 1992), 87-145.

GRONINGEN, C.L. van - *De Alblasserwaard*, Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst (Zwolle 1992).

JANSE, H. - *Amsterdam gebouwd op palen, geschreven en getekend door H. Janse* (Amsterdam 1993), ISBN 90 216 7031 3.

KOLMAN, Chr.J. en D.J. DE VRIES - 'Merken op hout en handelswaar; timmermansmerken opnieuw gezien', in: *Restauratievademecum*, RVblad Merk op hout 04 (afl. 30, 1993).

LALEMAN, M.C. - 'De Gentse stenen: getuigen van handel in laken, graan en bouwstenen (11de -14de eeuw)', in: A. Carmiggelt (red.), *Rotterdam Papers VII, A contribution to medieval archaeology* (Rotterdam 1992), 61-75.

MEISCHKE, R. (e.a.) - *Huizen in Nederland. Friesland en Noord Holland, architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (Zwolle 1993), ISBN 90 6630 406 5.

RATSMA, P. - 'Topografische ontwikkelingen in Rotterdam in relatie tot handel, scheepvaart en nijverheid van de dertiende tot de zestiende eeuw', in: A. Carmiggelt (red.), *Rotterdam Papers VII, A contribution to medieval archaeology* (Rotterdam 1992), 135-155.

TEMMINCK GROLL, C.L. - 'Bouwhistorisch onderzoek. Openingsvoordracht bij de studiedag te Deventer op 23 september 1992', *Bulletin KNOB* 91 (1992), 186-188.

VRIES, D.J. de, J.W. BLOEMINK en R.H.P. PROOS - 'De Proosdij in Deventer', *Bulletin KNOB* 91 (1992), 156-165.

WAARD, F.J. van der - 'Middeleeuwse stenen huizen in de stad Groningen', in: *Van Boerenerf tot Bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen* (Groningen 1992), 147-176.

Illustratie voorzijde: reconstructietekening van de dwarsgevel Klein Turkije behorend bij het huis Gouden Leeuwplein 7 te Gent (bron: M.C. Laleman en P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Brussel 1991).